

UDK:94 (47+57): 339.3 (575.1)

Maxbuba RAXMONOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti stajyor-o‘qituvchisi
E-mail: mahbubaraxmanova@gmail.com

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti “Madaniyatshunoslik” kafedrasini mudiri, PhD A.Mamatkulov taqrizi asosida

**XX ASRNING 50–80-YILLARIDA SOVET HOKIMYATINING O‘ZBEKISTON SSRDAGI IQTISODIY
RAYONLASHTIRISH SIYOSATI HAQIDA BA‘ZI MULOHAZALAR (QUYI AMUDARYO IQTISODIY RAYONI
MISOLIDA)**

Аннотация

Mazkur maqolada iqtisodiy rayon nima ekanligiga asoslanib sovet hokimyatining XX asrning 50–80-yillarida olib borgan iqtisodiy rayonlashtirishi natijasida O‘zbekiston SSRning iqtisodiy rayonlarga bo‘linishi va Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Shu bilan birga maqolada Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining tabiiy-geografik joylashuvi, qishloq xo‘jaligining ahvoli, sanoat korxonalarining potensial quvvati kabi jihatlariga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy rayon, sovet hokimiyati, rayonlashtirish, O‘zbekiston SSR, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni, Qoraqalpog‘iston ASSR, Xorazm viloyati, Orol dengizi, tabiiy-geografik joylashuv, qishloq xo‘jaligi, sanoat, baliqchilik.

**ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР СОВЕТСКОЙ
ВЛАСТЬЮ В 50-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ НИЖНЕ-АМУДАРЬИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЙОНА)**

Аннотация

В данной статье, основываясь на том, что такое экономический район, рассматривается деление Узбекской ССР на экономические районы и особенности Нижне-Амударьинского экономического района в результате экономического районирования, проведенного советскими властями в 50–80-х годах XX века. При этом в статье делается акцент на таких аспектах Нижне-Амударьинского экономического района, как природно-географическое положение, состояние сельского хозяйства, потенциальная мощность промышленных предприятий.

Ключевые слова: экономический район, советская власть, районирование, Узбекская ССР, Нижне-Амударьинский экономический район, Каракалпакская АССР, Хорезмская область, Аральское море, природно-географическое положение, сельское хозяйство, промышленность, рыболовство.

**SOME REMARKS ON THE ECONOMIC ZONING POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY IN THE UZBEKISTAN
SSR IN THE 1950s-1980s. (IN THE CASE OF LOWER AMUDARYA ECONOMIC REGION)**

Annotation

This article examines the division of the Uzbekistan's SSR into economic regions as a result of the economic zoning carried out by the soviet authorities in the 50s-80s of the 20th century and the specific features of the Lower Amudarya economic region based on what an economic region is. At the same time, the article emphasizes such aspects as the natural-geographical location of the Lower Amudarya economic region, the condition of agriculture, and the potential capacity of industrial enterprises.

Key words: economic region, soviet government, regionalization, Uzbekistan SSR, Lower Amudarya economic region, Karakalpakstan ASSR, Khorezm region, Aral Sea, natural-geographic location, agriculture, industry, fishery.

Kirish. XX asrning 50 – 80-yillarida sovet hokimyatining O‘zbekiston SSR hududida olib borgan iqtisodiy siyosatining asosi markaz tomonidan rejalashtirilgan siyosat mazmuniga mos ravishda olib borilgan. Bu siyosatni amalga oshirish o‘lkaning turli hududlaridagi boy tabiiy resurslarni o‘zlashtirish va markazga tashib ketishga qaratilgan edi. Sovet hokimyatining O‘zbekiston SSR hududida iqtisodiy rayonlashtirish siyosatini o‘rganishdan avval, iqtisodiy rayonlashtirish siyosati o‘zi nima ekanligi haqida to‘xtalib o‘tsak.

Iqtisodiy rayonlashtirish bu – geografik mehnat taqsimoti obyektidan kelib chiqqan holda yirik mintaqalar yoki mamlakatning iqtisodiy rayonlarini o‘zaro bo‘ysundirishning tizimli shaklidir. Bunday iqtisodiy rayonlashtirishdan asosan, ikkita maqsad ko‘zlanadi. Birinchisi ishlab chiqarish kuchlarini rejali ravishda to‘g‘ri hududiy tashkil qilish va boshqarish bo‘lsa, ikkinchisi esa alohida ajratilgan har bir iqtisodiy rayonda mahalliy sharoitni hisobga olgan holda ixtisoslashgan tarmoqlarni rivojlantirish,

rayonlararo trans-iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish nazarda tutiladi[6, – 85-86 b.]. Shulardan kelib chiqqan holda iqtisodiy rayonlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratish deb tushunish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada XX asrning 50–80-yillaridagi sovet hokimiyati tomonidan O‘zbekiston SSRdagi iqtisodiy hayotida olib borgan rayonlashtirish siyosati haqida turli davrdagi iqtisodchi, tarixchi va boshqa soha tadqiqotchilar asarlarida munosabat bildirib o‘tilgan. Bu tadqiqotlar qatoriga I.Axunov (1957), E.Izbasxanov (1964), A.Bedrinsev (1982), G.Asanov (1984, 1994), M.Nabixonov (1984, 1994), M.Normuhammedov (1985), I.Safarov (1994), B.Bobojonova (1999), A.Mamatqulov (2021), G.Yusupova (2022) kabilarning ilmiy tadqiqotlarida sovet hokimyatining iqtisodiy rayonlashtirish siyosati hamda O‘rta Osiyo iqtisodiy rayonining tarkibiy qismi bo‘lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining o‘ziga xos xususiyatlari borasidagi iqtisodiy siyosati yoritib o‘tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ishini yoritishda mikrotarix (microhistory), qiyosiy tahlil (comparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil kabi umum qabul qilingan metodlaridan foydalanilgan holda, XX asming 50–80-yillaridagi sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati hamda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining ushbu davrdagi ma'muriy tuzilishi, tabiiy resurslari, mahsulot ishlab chiqarish quvvati kabi iqtisodiy holatini aks ettiruvchi manba va tadqiqot ishlari asosida tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. Iqtisodchi tadqiqotchilarning fikricha, iqtisodiy rayonlashtirishning eng muhim usullarida: har bir iqtisodiy rayon yirik hududiy ishlab chiqarish majmuasini tashkil etishi va u ahamiyatga ega bo'lgan xo'jalik tarmoqlariga ixtisoslashuvi; rayonlashtirish asosini energetik va iqtisodiy usullar tashkil etishi; har bir iqtisodiy rayon o'zining tabiiy va sotsial iqtisodiy sharoitlari hamda boshqa imkoniyatlarini hisobga olgan holda, xo'jalikning ma'lum bir tarmog'iga ixtisoslashishi; iqtisodiy rayonlashtirishda milliy masalalar, milliy respublikaning rivojlanish vazifalari, yirik rayon tashkil etuvchi markazlarning mavjudligi hisobga olinishi lozim[6]. Mana shu funksiyalar inobatga olinib tashkil qilingan iqtisodiy rayoniga ko'zlangan natija berishi mumkin. Shuni ham aytib o'tish joizki, rayonlar chegarasi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Chunki, hududiy mehnat taqsimoti doim rivojlanib, o'zgarib turishi natijasida hudud ham boshqa iqtisodiy rayon tarkibiga o'zlashtirilishi yoki geografik va iqtisodiy imkoniyatlarni inobatga olgan holda alohida ajratilishi ham mumkin.

Har bir iqtisodiy rayon o'zining asosiy va yetakchi iqtisodiy tarmog'iga ega bo'lgan holda mana shu yetakchi tarmoq rayonning iqtisodiy qiyofasini belgilab beradi. Iqtisodiy rayonning yetakchi tarmog'i ya'ni xo'jalik tarmog'i asosida uni to'ldirib turuvchi yordamchi – quyi tarmoqlar shakillanadi. Umuman olganda iqtisodiy rayon xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi aloqani mustahkamlab turuvchi o'ziga xos ixtisoslashgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'z ichiga olgan hudud desak ham adashmagan bo'lamiz.

Sovet davri geograflarining fikricha, mamlakatni iqtisodiy rayonlarga bo'lish jaryonida hududning turli xil ko'rsatkichlariga ko'ra iqtisodiy rayonlarga ajratish mumkin. Masalan, tarixiy rivojlanish xususiyatlari, mustahkam iqtisodiy aloqalar yagona resurslardan, infrastrukturadan foydalanish, ishlab chiqarish aloqalari, rivojlanish istiqbollari kabilar tahlil qilingan holda mamlakat ichidagi iqtisodiy rayonlar bir emas bir nechta viloyatni o'z ichiga olishi mumkin. Ayrim hollarda esa, industrial jihatdan yuqori darajada rivojlanmagan viloyat alohida ajratilmay, xo'jalik ixtisosi jihatidan o'xshash bo'lgan qo'shni viloyatga birlashtirish ma'qul ko'riladi. Umuman olganda, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish uchun ma'muriy birliklar bilan hududiy ishlab chiqarish komplekslari chegaralari mos kelishi zarur omil hisoblanadi[1].

Iqtisodchi hamda tarixchi tadqiqotlarning keltirilishicha, barcha davrlarda mamlakatning iqtisodiyotini, sanoatini, xalq xo'jaligini boshqarishda iqtisodiy birliklar – iqtisodiy rayonlar asosida boshqarish qulay usul hisoblangan. Bundan ko'rishimiz mumkinki, hududiy jihatdan katta bo'lgan, bir-biridan demografik xususiyatlariga ko'ra farq qiluvchi aholiga ega bo'lgan SSSR davlati ham davlat iqtisodiyotini boshqarishda iqtisodiy rayonlashtirish usulidan foydalangan. Xalq xo'jaligini mintaqaviy rejalashtirish asosida SSSR hududi bir qancha iqtisodiy rayonlarga bo'lingan edi. Hududiy chegaradosh to'rtta respublika (O'zbekiston SSR, Tojikiston SSR, Qirg'iziston SSR, Turkmaniston SSR)dan tashkil topgan O'rta Osiyo iqtisodiy rayonining eng yirik iqtisodiy potentsialga ega bo'lgan hududi O'zbekiston SSR bo'lgan. O'z navbatida O'zbekiston SSR ham tarkibiy jihatdan bir nechta iqtisodiy rayonlarga ajratilgan. Bu bo'linish turli

yillarda turlicha bo'lgan. Masalan, tadqiqotchi G.Yusupovanning tadqiqotlarida keltirilishicha, Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Qoraqalpog'iston kabi to'rtta iqtisodiy-ma'muriy rayonlarga bo'lingan[10]

Tarixchi olim D.Bobojonovanning monografiyasida keltirilishicha, XX asrning 70–80-yillarida O'zbekiston SSR 6 ta iqtisodiy rayon (Toshkent, Farg'ona, Samarqand-Qarshi, Buxoro-Qizilqum, Quyi Amudaryo va Surxondaryo)lariga bo'lingan[4]. Tadqiqotchi A.Mamatqulovni tadqiqotlarida iqtisodiy rayonlarning soni turli davrlarda turlicha ko'rsatilgan[7] bo'lib, bunday qayta rayonlashtirish jarayonlarida hududlardagi mehnat taqsimoti hamda SSSR mamlakat xalq xo'jaligidagi ahamiyati, hudud industriyasining o'sib borishi kabi masalalar inobatga olinib iqtisodiy rayonlar ma'muriy-hududiy tuzulishi qayta taqsimlangan deyishimiz mumkin.

O'zbekiston SSR iqtisodiy rayonining shimoli-g'arbiy chekkasida joylashgan hamda hududiy jihatdan eng kattasi bo'lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonidir. Ushbu iqtisodiy rayon Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyatlarining iqtisodiy birikuvidan tashkil etilgan. Bu iqtisodiy rayon ushbu ikki hududning geografik o'rni, xo'jalik ixtisosi, rivojlanish istiqbollari kabi omillarga ko'ra birlashtirilgan. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni geografik jihatdan Orol dengizining janubida, Qizilqum cho'lining g'arbida va Ustyurt platosining sharqiy qismida joylashgan[2]. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining bunday noqulay tabiiy-geografik hudud – cho'l zonasida joylashganligi rayonning qishloq xo'jaligi hamda sanoatining boshqa hududlarga nisbatan orqada qolishiga ta'sir ko'rsatgan desak adashmagan bo'lamiz.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida qishloq xo'jaligining dehqonchilik tarmog'i yetakchi bo'lib, asosan, sholichilik va paxtachilikka ixtisoslashgan. XX asrning 70–80-yillarda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekiston SSR sholisining 70 foizini, paxtasining 14,5 foizini, pillasining esa 11 foizini yetkazib bergan[1]. Sanoat mahsulotlari esa rayon xo'jaligining nisbatan kam 5,9 foizni tashkil qilgan. Amudaryoning quyi qismidagi hududlar sholichilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarda sholidan mo'l hosil olinganligi sababli Xorazm hududi paxta yetishtirishda butun O'zbekiston SSRda yetakchilik qilgan. Iqtisodiy rayon tarkibiga Orol dengizining deyarli yarim hududi kiradi. Shu xususiyatidan ham ushbu iqtisodiy rayonda baliqchilik, suv transporti asosiy o'ringa ega bo'lgan[1].

Iqtisodiy rayonda dehqonchilik sug'rma dehqonchilikka asoslangan va bu Orol dengizi va Amudaryo suvlari orqali amalga oshirilgan. Orol dengizi sathining pasayishi sababli sovet hukumati Sibir daryolarining irmoqlarini irrigatsiya kanallari orqali Orol dengiziga olib kelishni va sug'oriladigan yerlarni yanada kengaytirishni rejalashtirgan[3]. Ammo Orol dengizning suvlaridan betartib foydalanilganligi, hududning tabiiy sharoitlari, aholi ehtiyojlarining inobatga olinmaganligi, ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va undan ilmiy asoslanmagan holda foydalanilganligi sababli ushbu rejalar bajarilmay qolib ketgan.

XX asrning 70–80-yillarda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining 400 gektardan ortiq maydoni qamishzorlardan iborat bo'lgan va sovet davlati bundan unumli foydalanish maqsadida yog'och tolali qurilish taxtalari, qamish asosida qog'oz, viskoz va boshqa bir qator mahsulotlarni ishlab chiqarish rejalashtirgan edi[9]. Lekin bu borada ham SSSR hukumati oldiga qo'yilgan besh yillik rejalar bajarilmay, faqat qog'ozda qolib ketganligini ko'rish mumkin.

Iqtisodiy rayonda poliz ekinlaridan qovun yetishtirish, ayniqsa, Xorazm qovunlari ancha mahsuldor va xaridorgir bo'lgan. Bundan tashqari, makkajo'xori va beda yetishtirish

salmuqli bo'lgan. Ammo, sabzavot yetishtirish ayniqsa, kartoshka yetishtirishda rayon o'z ehtiyojini ham qondira olmagan.

Bu iqtisodiy rayonidagi sanoat korxonalarining asosiy qismi Qoraqalpog'iston ASSR hududida joylashgan. Mashinasozlik va metallsozlikda asosan avtoremont va qishloq xo'jaligi mashinalarini tuzatish korxonalaridan iborat bo'lgan. Bunday korxonalar Nukus, Urganch, Taxiyyatosh, Qo'ng'iro't shaharlarida mavjud bo'lgan. Xo'jaylida esa yirik kema tuzatish korxonasi faoliyat ko'rsatgan. Ushbu faoliyat turlari rayon yalpi mahsulotining 1/10 qismini ishlab chiqargan[3].

Bu davrda Qoraqalpog'iston ASSRda mineral xom ashyolarning 200 dan ortiq konsifat manbalari ma'lum bo'lgan. Bular asosan mineral xom ashyolar: gaz, temir, gips, ohaktosh, tuzlar, talk, fosforit va qurilish materiallaridan iborat bo'lgan. Birgina, Sul'tonuvays tog'idan mis, qo'rg'oshin, rux, nikel, selestin, rodonit, yashma, feruza, ametist, listvenit va qayroqtosh topilganligini ko'rishimiz mumkin[8]. Bu esa Qoraqalpog'iston ASSR hududida yer osti qazilma boyliklari asosan qurilish va saonat xom ashyo materiallaridan iboratligidan dalolat beradi. Shunday bo'lsada, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida qurilish sanoati sust va yaxshi rivojlanmagan bo'lib, faqatgina Nukus, Urganch, Taxiyyatosh, Drujba shaharlarida temir-beton rekonstruksiya zavodlari, Beruniy va Xo'jaylida g'isht zavodlarigina faoliyat ko'rsatgan.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni yengil sanoatida paxta tozalash zavodlari, to'qimachilik korxonalarini va tikuvchilik fabrikalari mavjud bo'lib, rayonning Urganch, Xonqa, Xo'jayli, Beruniy, Mang'it tumanlarida 20 ga yaqin paxta tozalash zavodlari faoliyat ko'rsatgan. Iqtisodiy rayonning (Xorazm viloyati) birgina Xiva shahrida O'zbekiston SSRda yetakchi bo'lgan gilam to'qish fabrikasi mavjud bo'lgan. Bugungi kunga qadar ushbu gilam to'qish

fabrikasi o'ziga xos gilam to'qish an'analarini saqlab qolgan holda faoliyat yuritmoqda.

Rayondagi aholi uchun zarur bo'lgan mahsulotlar, oziq-ovqat sanoati: moy va sholi oqlash, non, sut kombinatlari, konserva zavodlaridan iborat bo'lgan. Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Chimboy, Beruniyda moy zavodlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1960-yillarda Urganchdagi moy zavodi qayta rekonstruksiya qilinishi natijasida O'zbekiston SSR hududidagi eng yirik zavodlardan biriga aylantirilgan. Bundan tashqari, Mo'ynoqda O'zbekiston SSR hududiga baliq konservasini yetkazishda yetakchi va yagona bo'lgan konserva zavodi SSSRning markaziy rayonlariga ham baliq va konserva mahsulotlarini yetkazib turgan. Masalan, birgina 1955-yilning o'zida 18 800 000 quti konserva, 1670 sentner muzlatilgan baliq va 730 sentner dudlangan baliq ishlab chiqarilgan[9]. Aynan mana shu davrda, O'zbekiston SSRda ovlanadigan baliqning 98,9 foizi Orolbo'yi hududida yetishtirilganligini ko'rish mumkin[5]. Iqtisodiy tahlillarga ko'ra, oziq-ovqat sanoati iqtisodiy rayon yalpi mahsulotining 1/5 qismini yetkazib bergan[1]. Bundan ko'rishimiz mumkinki, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni xalq xo'jaligining asosiy ulushini baliqchilik va baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish tashkil qilgan hamda iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini harakatga keltirib turuvchi richak vazifasini bajargan desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, sobiq SSSR davlatida o'tkazilgan rayonlashtirish tizimi mamlakatni boshqarishning qulay usullaridan biri bo'lgan. SSSR tarkibiga kiruvchi O'rta Osiyo iqtisodiy rayonining bir qismi hisoblangan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekiston SSR hududida oziq-ovqat sanoati, xususan, baliqchilik va sholichilik bo'yicha yetakchi bo'lgan iqtisodiy rayondlardan biri hisoblangan. Rayonning iqtisodiy va sanoat jihatidan boshqa hududlarga nisbatan orqada qolishiga uning markazdan uzoqda joylashganligi, tabiiy-geografik jihatdan esa noqulay iqlim va hududda joylashganligi bilan asoslash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Асанов Г., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодик ва социал географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 169, 232, 234 б.
2. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 197 б.
3. Бедринцев А. Ўзбекистон территориал ишлаб чиқариш комплексларини шакиллантириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 1982. – 22 б.
4. Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар (70 – 80-йиллар мисолида). – Тошкент: 1999. – 25 б.
5. Избасханов Е. Экономическое районирование Каракалпакской АССР. // Вестник. Каракалпакский филиал академии наук Узбекской ССР. 1964. – С. 16.
6. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Mualliflar jamoasi. Darslik. – Toshkent: Noshir, 2019. – 85-86 b.
7. Маматқулов А. Ўзбекистонда XX асрнинг 50-80 йилларида совет хокимиятининг иқтисодиф районлаштириш сиёсати (Самарқанд-Қарши иқтисодий районлари мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илм.дар.... дисс. – Тошкент: 2021. – 16 б.
8. Нормухаммедов М. Ўзбекистоннинг ерости бойликлари – халқ хизматида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 19-20 б.
9. Экономический районы Уз ССР. (редактор Ахунев И.) – Тошкент: 1957. – С. 34–36.
10. Юсупова Г. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Фарғона иқтисодий районининг ўрни (XX асрнинг 50-80 йиллари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илм.дар.... дисс. – Тошкент: 2022. – 31 б.